

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 35.08:159.9:32

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Л. І. Даниленко,

*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту,
Національна академія державного управління при Президентові України*

У статті розкрито ціннісно-мотиваційний аспект політичної поведінки державних службовців; охарактеризовано такі складові політичної поведінки, як політичні цінності, інтереси, традиції, мотиви, потреби, вольові якості особистості; обґрунтовано вплив політичних потреб на сформованість політичних цінностей особистості як базового складника політичної поведінки; проаналізовано стан сформованості політичних цінностей у державних службовців – слухачів курсів підвищення кваліфікації Національної академії державного управління при Президентові України.

Ключові слова: політична поведінка, політичні цінності, інтереси, традиції, мотиви, потреби, вольові якості особистості.

L. I. Danylenko,

*doctor of Education, Professor,
professor of the Parliamentarism and Political management Department,
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine*

THE POLITICAL BEHAVIOR OF PUBLIC SERVANTS: VALUE IS THE MOTIVATIONAL ASPECT

The article reveals value-the motivational aspect of political behavior of civil servants as well as characterizes its components (political, interests, values, traditions, motives, needs and volitional powers of personality). The influence of political needs on the formedness of political values of personality as the basic element of political behavior is substantiated. The state of formedness of political values of public servants – trainees of in-service training courses of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine is analyzed.

Key words: political behavior, political values, interests, traditions, motives, needs, volitional powers of personality.

Л. И. Даниленко,

*доктор педагогических наук, профессор,
профессор кафедры парламентаризма и политического менеджмента,
Национальная академия государственного управления при Президенте Украины*

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ: ЦЕННОСТНО-МОТИВАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

В статье раскрыт ценностно-мотивационный аспект политического поведения государственных служащих; охарактеризованы такие составляющие политического поведения, как политические ценности, интересы, традиции, мотивы, потребности, волевые качества личности; обосновано влияние политических потребностей на формирование политических ценностей личности как базового компонента политического поведения; проанализировано состояние сформированности политических ценностей у государственных служащих – слушателей курсов повышения квалификации Национальной академии государственного управления при Президенте Украины.

Ключевые слова: политическое поведение, политические ценности, интересы, традиции, мотивы, потребности, волевые качества личности.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку незалежної Української держави важливими постають питання сформованості мотивації політичної поведінки керівних кадрів, державних

службовців, політиків різних рівнів, яка характеризується такими складниками, як політичні цінності, інтереси, традиції, мотиви, потреби та вольові якості особистості. Адже досить довгий час

© Даниленко Л. І., 2015

в Україні була відсутня чітка і продумана програма дій щодо підготовки керівних кадрів як представників владної управлінської еліти, спроможної забезпечити добробут країни, подолати економічну, соціальну і політичну кризи, вивести країну на євроінтеграційний шлях розвитку. Це породило ситуацію певної невизначеності, що не сприяло формуванню спільних соціальних цінностей та соціальної консолідації у форматі «Українська держава – керівні кадри державного управління – українське суспільство», оскільки старі цінності (утвердження соціальної однорідності, соціальної рівності, колективізму тощо) перестали існувати, а нові (свобода, рівність можливостей, справедливість) ще не сформовані у свідомості людей.

Тому важливими є визначення рівня сформованості політичних цінностей державних службовців у системі підвищення кваліфікації та спрямування змісту навчання на його розвиток та саморозвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці розкриття сутності і значення ціннісно-мотиваційних аспектів політичної поведінки державних службовців присвячено наукові розробки В.Бодрова, Є.Вятра, В.Гошовської, А.Зимичева, Ю.Кальниша, І.Сурай, Ю.Сурміна, В.Семиченко та ін.; аксіологічних засад формування й функціонування інститутів влади й держави – О.Радченка, Ф.Семенченка, В.Шустя та ін.

Проте, незважаючи на широкий спектр досліджуваних ними проблем, окремого дослідження потребують теоретичні і практичні аспекти формування політичних цінностей, спрямованих на демократичний розвиток Української держави, які залежать не лише від системи знань про основи політичної соціалізації та структуру теорії формування особистісних характеристик, а й від усвідомлених політичних потреб, інтересів, традицій, мотивів, почуттів, настроїв та волі. Адже проблема розмаїття політичних цінностей є однією з найважливіших для демократії як суспільного ладу [10]. Це пов'язано з тим, що чим більше існує можливостей впливати на політичні цінності громадян, тим більше обмежується свобода їх вибору.

В Україні ще не сформувалися остаточно політичні цінності, у відстоюванні яких єдині всі суспільні прошарки, незалежно від соціально-статусних ха-

рактеристик. Проте набагато частіше ми бачимо, як різні олігархічні

групи відстоюють свої егоїстичні цінності на шкоду інтересам усього суспільства. На цьому ґрунті активно розвиваються технології маніпулювання політичною свідомістю громадян [8]. Тому важливим є формування політичної поведінки державних службовців в аспекті їх ціннісно-мотиваційної складової.

Мета статті – на основі проведеного теоретичного аналізу у сфері дослідження ціннісно-мотиваційних аспектів політичної поведінки державних службовців обґрунтувати вплив їхніх політичних потреб на сформованість політичних цінностей як базового компонента політичної поведінки та визначити стан сформованості політичних цінностей у слухачів курсів підвищення кваліфікації Національної академії державного управління при Президенті України – представників управлінської еліти держави – за відповідними соціально-психологічними методиками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поведінка людини – це складний комплекс пристосувань, спрямованих на задоволення потреб її організму (фізіологічних, соціальних, духовних), яка складається із закріплених спадково рефлексорних реакцій та звичок, навичок, набутих за допомогою навчання, а політична поведінка є проявом політичної культури особистості, «способом її існування». Вона є проявом політичної культури. На думку польського політолога Є.Вятра, «політична культура – це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які стосуються взаємовідносин влади і громадян» [1]. Такий підхід є досить поширеним і ґрунтується на визнанні органічної єдності в політичній культурі двох сторін – духовної, ідеологічної та практичної, діяльної (поведінкової). Тобто політична поведінка є основою політичної культури і характеризується духовно-ідеологічною сферою (політична свідомість і політична ідеологія) та спадково-рефлексорними реакціями, звичками й навичками.

Ми погоджуємось із думками науковців, що політична поведінка залежить від політичної свідомості та політичної ідеології, які є її складовими та взаємозалежними. Політична свідомість, у свою чергу, поділяється на буденну та теоретичну, а політична ідеологія ґрунтується на теоретичній свідомості (теоретичних знаннях, фактах) та цінностях (які є базовою складовою мотивації) (див. рис. 1).

Політична культура		
Політична поведінка		
духовно-ідеологічна сфера	спадково-рефлексорні реакції, звички, навички	
політична свідомість		
<i>буденна</i>	<i>теоретична</i>	політична ідеологія
характеризується несистематизованими масовими уявленнями про політику; проявляються через почуття, настрої, емоції	ґрунтується на теоретичних знаннях та фактах	ґрунтується на теоретичній свідомості (тобто теоретичних знаннях та фактах) і цінностях , що є складовою мотивації

Рис. 1. Структура і зміст політичної культури та політичної поведінки

Як видно з рисунка, *буденна політична свідомість* характеризується не систематизованими масовими уявленнями про політику; виникає стихійно, безпосередньо з повсякденної практики; відображає політичні явища і процеси поверхово, не прони-

базисом політичної поведінки, а їх втрата означає її руйнування і руйнування політичної культури в цілому.

Розкриємо останню тезу за допомогою таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Цінності як складові мотивації

Мотивація			
<i>почуття, настрої, воля</i>	<i>цінності, інтереси, традиції</i>	<i>потреби</i>	<i>мотиви</i>
почуття – причина вольового акту;	цінності відображають класові інтереси;	прагнення до свободи, незалежності, переважання, панування над іншими, високого статусу, престижу, слави, задоволення матеріальних потреб тощо	прагнення до досягнення мети, усвідомлення громадянського обов'язку, інформації, невдоволення
стан почуттів щодо політичних явищ і процесів (локус-контроль – ставлення до відповідальності);	інтереси формуються на основі усвідомлених потреб, мають класовий характер;		
воля – свідомо організована і саморегуляція людиною своєї діяльності і поведінки, спрямована на подолання труднощів у процесі досягнення поставлених цілей; явище вторинного порядку по відношенню до емоцій та почуттів	традиції – усталені норми, звичаї, які передаються від покоління до покоління		

каючи у їх суть; має такі яскраво виражені соціально-психологічні риси, як почуття, настрої, емоції; характеризується особливою гнучкістю та динамізмом.

Саме на рівні буденної свідомості, як правило, відбувається швидка реакція людей на політичні події, а їхнє ставлення до політичної влади формується насамперед через факти повсякденного життя.

Більшість людей сприймає політику на рівні буденної свідомості.

Теоретична політична свідомість – це сукупність ідей, поглядів, учнів, які виникають на основі наукового дослідження політичних явищ і процесів. Разом із системою цінностей вони формують політичну ідеологію як сукупність ідей і поглядів, які відображають у більш чи менш систематизованій формі ставлення людей до навколишньої дійсності та один до одного і служать закріпленню або зміні, розвитку суспільних відносин. Основою ідеологічного відображення дійсності є певні суспільні інтереси [2], які є різними в кожній суспільній групі. Тому відмінності в інтересах суспільних класів породжують відмінності в їх ідеології. А оскільки в суспільстві завжди є класи з відмінними інтересами, то *демократична держава*, тобто така держава, яка стоїть над класовими інтересами, прагне виражати інтереси всього народу, а не передусім певного суспільного класу, не може ставати на позиції тієї чи іншої ідеології.

Теоретична політична свідомість разом із цінностями є базовою основою політичної ідеології, оскільки теоретичні знання ґрунтуються передусім на фактах, а ідеологія – на цінностях, що відображають інтереси того чи іншого суспільного класу. Тому цінності виступають мотиваційним

Аналізуючи зміст табл. 1, відмічаємо, що мотивація ґрунтується на почуттях, настроях, волі, цінностях, інтересах, традиціях, потребах, мотивах, які між собою є взаємозалежними та взаємозумовленими. Тобто, якщо в центрі нашої уваги перебувають цінності, то ми їх будемо розглядати залежно від усвідомлених потреб, інтересів, традицій, мотивів, почуттів, настроїв та волі.

Зокрема, *політичні потреби* є різними у різних класових груп у суспільстві. Як свідчать результати досліджень Інституту соціології НАН України [3], на сучасному етапі розвитку України у суспільному етосі спостерігається відносно зниження матеріалістичних та традиціоналістських ціннісних орієнтацій. Це відбувається за рахунок відносного зростання ваги змішаної ціннісної орієнтації (одночасна орієнтація на «цінності виживання» і «цінності самореалізації») та ліберально-демократичних цінностей, які є «стрижнем європейських цінностей. Це – ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, правова і соціальна держава» [9].

Наприклад, фундаментальні права і свободи людини були втілені в конституціях європейських країн, у системі поділу законодавчої, судової та виконавчої влади, у таких демократичних інститутах, як свобода слова, організацій, вільних, таємних та прозорих виборів. Тобто інституалізація цінностей означає створення правових механізмів реалізації цінностей, а також установ, насамперед – органів влади, відповідальних за реалізацію та дотримання прав і свобод людини.

Належність громадян до різних соціальних груп і верств спричиняє певну варіативність їх

ціннісних пріоритетів (або інтересів). Так, у середовищі низькостатусних груп і верств переважають матеріалістичні та традиціоналістичні орієнтації, а у високостатусних – збалансована, змішана ціннісна орієнтація і ліберально-демократичні цінності. Ціннісні показники середніх соціальних верств займають приблизно середню позицію між низькостатусними і високостатусними верствами, але тяжіють більше до останніх.

Тобто високостатусні верстви українського населення відносно успішно адаптуються до суспільних трансформацій у напрямі побудови ринкової економіки, стабільної демократії та розвиненого громадянського суспільства. Середні верстви населення також намагаються успішно адаптуватися до суспільних перетворень, схилившись до ліберально-демократичних цінностей і використовуючи певні традиціоналістські орієнтації. Низькостатусні верстви менше переймаються ліберально-демократичними орієнтаціями, вони більше матеріалістичні та традиціоналіс-

що він схильний приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам. При цьому, як правило, в особистості переважають такі якості, як неврівноваженість, невпевненість у своїх силах, тривожність, підозрілість, конформність, агресивність та ін.

Якщо особи державних службовців мають внутрішній (інтернальний) локус контролю, то це означає, що вони покладають на себе відповідальність за власні дії і причини їх бачать в особливостях своєї уваги, мислення, здібностей, внутрішніх переживань. Індивідам такого типу, як правило, властиві впевненість у собі, наполегливість і послідовність у досягненні поставлених цілей, схильність до самоаналізу, врівноваженість, товариськість, доброзичливість, незалежність.

За допомогою комплексу психологічних тестів ми перевірили такі якості державних службовців, як упевненість у собі [4], тривожність [5], конформність [6] та з'ясували ось що (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати тестування державних службовців (2015 р., 330 осіб)

Впевненість у собі	Тривожність (за шкалою Спілбергеера Ханіна)	Конформність (здатність до конформізму – зміни своїх поглядів і позицій під впливом інших осіб)
– 52,3% – відчувають страх перед непередбаченими ситуаціями і тому в простих ситуаціях можуть відчувати сумніви; – 33,2% – вільні від непродуманих вчинків, але деяка частка невпевненості присутня, що є доказом гнучкості їхньої психіки; – 14,5% – мають яскраво виражену потребу почувати себе впевнено і тому оточуючі завжди можуть покластися на них	– 71,7% – мають низький рівень ситуативної тривожності, що характеризується очікуваннями загроз від власної агресивної реакції та самоповаги; – 28,3% – мають високий рівень особистісної тривожності, що характеризується фактом впливу на особистість стресових ситуацій та пов'язана з особистісними якостями	– 84,3% – керуються не емоціями, а раціональним способом мислення, не змінюють часто своїх поглядів та переконань; – 15,7% – мають високий рівень конформності

тичні, більш консервативно налаштовані, тому їхню адаптацію до суспільних трансформацій слід оцінити як малоуспішну, малоефективну.

Ці факти підтверджуються нашим дослідженням, проведеним у Національній академії державного управління при Президенті України у 2015 р. З'ясовано, що державні службовці – слухачі курсів підвищення кваліфікації як високостатусні особи – у своїй більшості (73,5%) вказали на потреби «прагнення до свободи та незалежності».

Ці політичні потреби державних службовців формують у них відповідну *політичну поведінку*, яка проявляється через відповідний локус-контроль – екстернальний (зовнішній) чи інтернальний (внутрішній).

Наприклад, якщо державний службовець має екстернальний локус контролю, то це означає,

Як видно з табл. 2, результати опитування респондентів підтвердили той факт, що серед державних службовців переважають особистості з екстернальним локус-контролем і тому важливим постає системне проведення з ними психологічних тренінгів у системі підвищення кваліфікації та в процесі самоосвіти і саморозвитку.

Метою таких навчальних занять має бути вплив на поведінкові компетентності особистості, а не когнітивні (знання та вміння). При цьому важливим має стати обговорення політичних настроїв та політичних традицій.

Політичні настрої характеризуються станом почуттів щодо політичних явищ і процесів; вони містять як емоційні, так і раціональні елементи і справляють значний вплив на політичну поведінку людей; найбільш динамічно і чутливо відобра-

жають вплив економічних та соціальних чинників на політику.

Політичні традиції є усталеними нормами політичної поведінки, політичних цінностей, ідей, звичаїв, які передаються від покоління до покоління. У традиціях концентруються ті елементи політичного досвіду, які об'єктивно відповідають інтересам і цілям суспільства, визнаються ним і закріплюються як нормативні настанови. Змінюються вони або поступово (в процесі довготривалого суспільного розвитку), або швидко (у періоди докорінних суспільних перетворень, коли на зміну усталеним приходять інші ідеї і цінності).

Нині, у період модернізації Української держави та вимог українського суспільства до державних службовців як до політико-адміністративної еліти нації [7], ставиться вимога щодо переосмислення власних політичних цінностей і традицій, формування нових, спрямованих на демократичний розвиток держави. Однак при цьому має бути враховано, що *мотиви політичної поведінки* залежать насамперед від власної користі і є нездоланною рисою людської природи. Тому необхідно враховувати, що ставлення людини до політики зумовлюється передусім прагненням реалізації її особистих інтересів.

Корисливість політиків, зловживання ними владою, особливо в неприхованих формах, спричиняють спадання інтересу до політики, зниження політичної активності пересічних громадян. Втрата довіри до політики та її офіційних представників сприяють і такі чинники, як девальвація основних політичних цінностей та ідеалів, відхід політичних лідерів від передвиборчих обіцянок і програм, маніпулювання ними громадською думкою, поширення корупції тощо.

Спадання інтересу до політики та довіри до політиків найвиразніше проявляється в абсентеїзмі (від лат. – відсутній) – ухиленні виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня.

Частка людей, які відмовляються брати участь у виборах, є значною в більшості країн світу, у тому числі і зі стабільною демократичною системою. На виборчі дільниці, наприклад, у таких країнах, як США, Франція, Великобританія, у дні виборів рідко приходять більше 50–60% тих, хто має право голосу. У багатьох колишніх соціалістичних країнах, а також колишніх радянських республіках, які стали незалежними державами, через низьку активність громадян у багатьох виборчих округах вибори часто не відбуваються, переносяться, проводяться повторно.

Однак, якщо в країнах з розвинутою демократією байдужість громадян до політики пов'язана з

високим ступенем незалежності від неї їхнього особистого життя, розвитку громадянського суспільства, то в постсоціалістичних країнах ухилення від виборів є, насамперед, результатом розчарування людей у політичних лідерах і тих соціально-економічних перетвореннях, які здійснюються під їхнім керівництвом.

Змінити цю ситуацію на краще можливо шляхом удосконалення публічно-правової структури взаємодії суспільства й держави на рівні законотворчості. Зокрема, вдосконалити виборчу систему та виборче законодавство з метою закріплення міжнародних стандартів у виборчому процесі та демократичних правових традицій розвитку правової культури учасників виборчого процесу. Але для цього потрібна *політична воля* як свідомо організована і саморегулююча людиною своєї діяльності та поведінки, спрямована на подолання труднощів у процесі досягнення поставлених цілей; явище вторинного порядку по відношенню до емоцій та почуттів.

Більшість науковців поділяють вольові якості особистості на дві великі групи – базальні та системні.

До базальних (первинних) якостей відносять енергійність та терплячість; до системних (вторинних) – цілеспрямованість, наполегливість, принциповість, самостійність, ініціативність, рішучість.

Сукупність позитивних (базальних і системних) вольових якостей утворює силу волі особистості. Встановлено, що людям із сильною волею властивий високий рівень мотивації досягнення, яка характеризується наполегливістю в досягненні своєї мети, прагненням до поліпшення результатів, незадоволеністю досягнутим, намаганням досягти свого за будь-яку ціну.

Саме такі вимоги ставить українське суспільство до чинних представників органів державної влади – державних службовців, про що заявлено, у тому числі, і в новому Законі України «Про державну службу» [11]. Зокрема, ст. 10 цього Закону розкриває його основні обов'язки, серед яких є те, що потребує від державного службовця відповідних вольових якостей та чітко сформованих політичних цінностей. А саме: «Державний службовець повинен діяти в межах своїх повноважень. У разі одержання доручення, яке суперечить чинному законодавству, державний службовець зобов'язаний невідкладно в письмовій формі доповісти про це посадовій особі, яка дала доручення, а у разі наполягання на його виконанні – повідомити вищу за посадою особу».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи, констатуємо, що сформо-

вані й усвідомлені політичні цінності особистості є основою її політичної поведінки, а сформована сила волі – є запорукою досягнення поставленої мети.

Результати наших досліджень, проведених у Національній академії державного управління при Президентові України у 2015 р., на жаль, свідчать про недостатність сформованих системних (вторинних) вольових якостей особистості,

на відмінну від первинних (базальних). Особливо це стосується наполегливості, принциповості, самостійності і рішучості. Тому на курсах підвищення кваліфікації державних службовців особлива увага має бути приділена саме розвитку цих особистісних якостей. Цьому мають сприяти сучасні інноваційні форми навчальних занять і прагнення державних службовців до самоосвіти та самовдосконалення.

Список використаних джерел

1. Вятра Є. Типологія політичної культури [Електронний ресурс] / Є. Вятра. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-6455.html>
2. Философская энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. Ф. В. Константинов. – М. : [б. и.], 1962. – Т. 2. – С. 229–230.
3. Соціальне самопочуття, настрої та ціннісні орієнтації населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Table/51006/socytolog.htm>
4. Тест на впевненість у собі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ebooktime.net/book_162_glava_67
5. Раздел: тесты по психологии с ответами. Тесты по психологии личности. Шкала тревоги. Тест на тревожность Спилбергера Ханина. (Методика оценки тревожности Ч. Д. Спилбергера и Ю. Л. Ханина) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psycabi.net/testy/179-test-na-trevozhnost-spielbergera-khanina-metodika-otsenki-trevozhnosti-ch-d-spielbergera-i-yu-l-khanina>
6. Поддаётся ли вы чужому мнению? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vobzore.com/test/test-0293.php>
7. Елітознавство : підручник / [за заг. ред. В. А. Гошовської]. – К. : НАДУ, 2013. – 268 с.
8. Шусть В. В. Концептуальні основи формування політичних цінностей молоді [Електронний ресурс] / В. В. Шусть. – Режим доступу : <http://medpsychology.pp.ua/formuvanna-politichnyh-cinnostey>
9. Цінності об'єднаної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
10. Культурні цінності Європи [Електронний ресурс] / за ред. Г. Йоаса і К. Вігандта ; пер. з нім. К. Дмитренко, В. Шведа. – К. : Дух і Літера, 2014. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2015/02/18/kulturni-cinnosti-jevropy/>
11. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/>

References

1. Tipologia politychnoi kultury E. Viatra [Typology of political culture], available at: <http://www.info-library.com.ua/books-text-6455.html>
2. Filosofskaja entsiklopedija: v 5 t. [Philosophy encyclopedia: in 5 vol.]/ edited by F.V. Konstantinov, Moscow, 1962, vol.2, p. 229-230
3. Sotsialne samopochuttia, nastroi ta tsinni orientatsii naseleennia Ukrainy [Social feelings, state of mind and values of the people of Ukraine], available at: <http://old.niss.gov.ua/Table/51006/socytolog.htm>
4. Test na vpevnenist u sobi [Test for self-confidence], available at: http://ebooktime.net/book_162_glava_67
5. Testy po psikhologii s otvetami. Testy po psikhologii lichnosti. Shkala trevogi. Test na trevozhnost Spilberga Khanina. (Metodika otsenki trevozhnosti Ch.D. Spilberga i Ju.L. Khanina) [Test on Psychology with the keys. Test on the psychology of personality. Anxiety scale. Spielberger Khanin anxiety scale test (Methods of evaluation of the alarm condition elaborated by Ch.D. Spielberger and Ju.L. Khanin)], available at: <http://psycabi.net/testy/179-test-na-trevozhnost-spielbergera-khanina-metodika-otsenki-trevozhnosti-ch-d-spielbergera-i-yu-l-khanina>
6. Poddaetes li vy chuzhomu mneniju? [Can people influence you?], available at: <http://vobzore.com/test/test-0293.php>
7. Elitoznavstvo: pidruchnyk [Elitology: manual] edited by V.A. Goshovska, Kiev, NAPA, 2013, 268 p.
8. Shust V.V. Kontseptualni osnovy formuvannia politychnykh tsinnostej molodi [Conceptual bases for forming political values for the youth], available at: <http://medpsychology.pp.ua/formuvanna-politichnyh-cinnostey>
9. Tsinnosti objednanoi Evropy [Values of united Europe], available at: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
10. Kulturni tsinnosti Evropy [Cultural values of Europe]/ edited by G. Joas and C. Vigandt, translated from German by Ksenia Dmytrenko, Volodymyr Shved, Kiev, Duh i Litera, 2014, available at: <http://litakcent.com/2015/02/18/kulturni-cinnosti-jevropy/>
11. Law of Ukraine «On the Public Service», available at: <https://www.google.com.ua/>